Osmanlı Vakıf Kurumunda Tıp Bilimlerinin Gelişimi

The Development of Medical Sciences in the Ottoman Waqf Institution

Yakup AKKUŞ[a]

[a]İktisat Tarihi AD,
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi,
İstanbul

Geliş Tarihi/*Received:* 04.09.2009
Kabul Tarihi/*Accepted:* 07.12.2009

Yazışma Adresi/*Correspondence:*
Yakup AKKUŞ
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi,
İktisat Tarihi AD, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
yakupak@istanbul.edu.tr

ÖZET Bu makalede, Osmanlı vakıf kurumunun tıp bilimlerinin gelişimindeki rolü araştırılmıştır. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf kurumları olan hastaneler ve tıp medreseleri hakkında bilgi verilmiş ve Avrupa'daki benzer kurumlarla karşılaştırılmıştır. İkinci olarak, Osmanlı vakıflarının tıp bilimlerine katkı ve etkileri mali, idari ve mimari açılardan değerlendirilmiştir. Osmanlı'nın Klasik Dönemi (15. ve 16. yy) ve sonrasında, hastanelerin ve tıp medreselerinin tıp bilimlerine yaptıkları beşeri sermaye katkıları ise her bir tıp anabilim dalı için ayrı ayrı incelenmiştir. Çalışmada ulaşılan en önemli sonuç, Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf kurumunun sürekliliğinin ve istikrarlı yapısının tıbbi bilimlerin gelişiminde hayati öneme sahip olduğudur. Bu çıkarım aynı zamanda, Osmanlı vakıf kurumunun çözülme sürecine girdiği XIX. yüzyılda, bu duruma paralel olarak tıp merkezlerinin de yapısında ve hizmetlerinde meydana gelen gerilemeler tespit edilerek desteklenmiştir. Bu bulguların yanında, yine Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak 'hastahane' ifadesinin yaygın bilginin aksine ilk olarak Vakıf Gureba Hastanesi için kullanılmadığı; bu ifadenin Tanzimat'tan önce de (ilk olarak M. 1796'da) çeşitli tıp merkezleri için kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı vakıf medeniyetinde tıp medreselerinin aslında hastanelerin bir parçası olduğu ve ruhsal hastalıkların tedavisinde dini unsurların da yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, 15. yüzyıl; akademik tıp merkezleri; tarih, 19. yüzyıl

ABSTRACT In this article, the role of the Ottoman Waqf institution on the development of Medical Sciences is investigated. Primarily, the hospitals and the medical madrasahs which are waqf institutions in the Ottoman Empire are explained and compared to the similar institutions in Europe. Secondly, the contributions and the effects of the Ottoman Waqfs on the Medical Sciences are evaluated in terms of finance, management and architecture. The human capital contributions of the hospitals and the medical madrasahs during the Classical Period of the Ottoman (XV and XVI centuries) and afterwards are investigated by each medical discipline. The most important conclusion of the study is that the continuity and the stability of the waqfs had a crucial role on the development of the medical sciences in the Ottoman Empire. This inference is also supported by the recession in the structure and the services of these institutions took place in parallel with the degeneration of the Ottoman Waqfs which especially became evident in XIXth century. Besides these findings, on the basis of the Ottoman archival documents that the statement of 'hospital' was used before the Ottoman Reform (firstly in 1796) for various medical centers contrary to the common knowledge which is pointing out 'Vakıf Gureba Hospital'. Furthermore, it was found out that the Medical Madrasahs were a part of the Hospitals and the religious tools and methods were used as a part of the psychotherapy.

Key Words: History, 15th century; academic medical centers; history, 19th century

Turkiye Klinikleri J Med Ethics 2010;18(1):26-36

İslam medeniyetinde ve Osmanlı döneminde tıbbi gelişmenin üç temel unsuru; vakıf sağlık kurumları, hekimler ve tıp eserleridir.[1] Vakıf sağlık kurumları olan vakıf hastaneleri (darüşşifalar) ve tıp medreseleri gerek idari ve mali destekleri gerekse beşeri sermaye birikimine yaptıkları

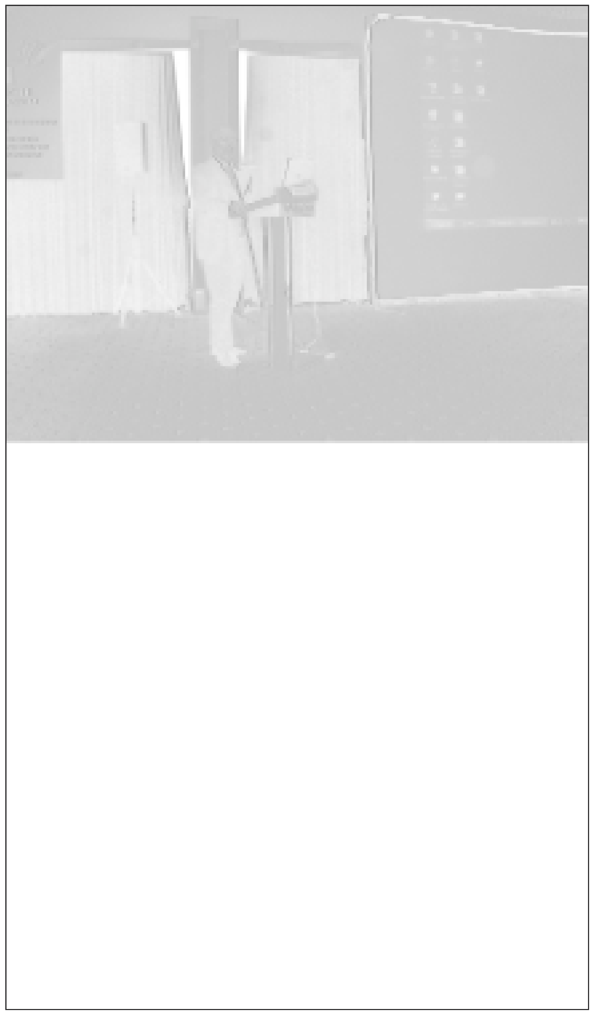
katkılarla tıp bilimlerinin gelişmesinde en önemli unsur haline gelmişlerdir.

Osmanlı vakıf kurumunun tıp bilimlerine yaptığı dolaylı ve dolaysız katkıları konu edinen bu çalışmanın ilk bölümünde, darüşşifalar ve tıp medreseleri tanıtılacak, ardından vakıf kurumunun tıp bilimlerine yaptıkları mali ve idari katkılar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Osmanlı'nın Klasik dönemi ve sonrasında, darüşşifalar ve tıp medreselerinin tıp bilimlerine yaptıkları beşeri sermaye katkıları ise her bir tıp anabilim dalı için ayrıca incelenecektir. Çalışmanın son bölümünde, vakıfların tıp bilimlerinin ve uygulamalarının gelişimi üzerindeki rolü bu kurumların sadece altın çağını yaşadığı Osmanlı Klasik Dönemi faaliyetleriyle değil, aynı zamanda bozulmaya uğradıkları Osmanlı'nın son dönemi dikkate alınarak da gösterilmeye çalışılacaktır.

VAKIF SAĞLIK KURUMLARI: DARÜŞŞİFALAR VE TIP MEDRESELERİ

İslam dünyasında darüşşifa (hastahane), profesyonel tıbbi kadronun çalıştığı bir vakıf kurumu idi.[*] XV. asra kadar nadiren uzman hekim çalıştıran Avrupa hastaneleri ise sonraları İslam dünyasından, özellikle Selçuklulardan etkilenmişti.[2-4] XIII.-XV. asırlar arasında İslam hastaneleri İtalya ve Fransa'daki hastanelerden daha iyi teşkilatlanmıştı ve standartları daha yüksekti. Vakıf biçimindeki kurumlar Batı'da daha çok XX. asırda oluşturulmuştu. Ancak bunlar tam anlamıyla İslam vakıflarıyla aynı yapıya sahip değildi. İslam hastanelerinde eğitim ve tedavilerin hepsinin laik olduğunu belirten bazı araştırmacılar, aynı dönemde Avrupa tıp eğitiminin temelini manastır okullarının oluşturduğunu hatırlatırlar.[5-7] Ancak Osmanlı arşiv belgelerini incelediğimizde, 'laik hastaneler' konusunun istisnaları olduğunu görüyoruz. Örneğin 1727 tarihli bir belgeye göre, Kastamonu'da İbn-i Süleyman İbn-i Ali Darüşşifası'nda "*mesru' (saralı) ve mecnunlar (deliler)*" darüşşifa şeyhi sayesinde "*ifakat (iyileşme)*" buluyorlardı. Üstelik yıllardır "*talebeyle talim ve irşad üzere olup fethi hakaniden beri meşihat-ı mezbureye taraf-ı aherden müdahale olunmamış*" idi.[8] Vakıfların kırsal kesimdeki karşılığı ise tekkelerdi.[9] Taşrada imkânlar İstanbul'da olduğu kadar geniş değildi ve dolayısıyla tedavi uygulamaları dini unsurlar içerebiliyordu. 1734 tarihli bir belgeye göre, Erzurum Pasinler ilçesinde bir tekkede "*etrafta başka bimarhane olmaması*" sebebiyle-devletin onayıyla-mecnunlar tedavi ediliyordu.[10] Ayrıca IX. asırda Bağdat yakınındaki Dair Hızkıl tekkesinde psikiyatrik tedavi yapıldığını belirtmek gerekir.[7]

Anadolu'nun ilk tıp merkezi olan Kayseri'deki Gevher Nesibe Darüşşifası'nın (1205-06) vakfiyesine göre, medrese hastanenin bir parçasıydı.[2] Resim 1'de gösterilen arşiv belgesinde burası için "*Şifaiyye ve Kıyasiyye Medreseleri*" denilmiş ve "*Medrese-i*

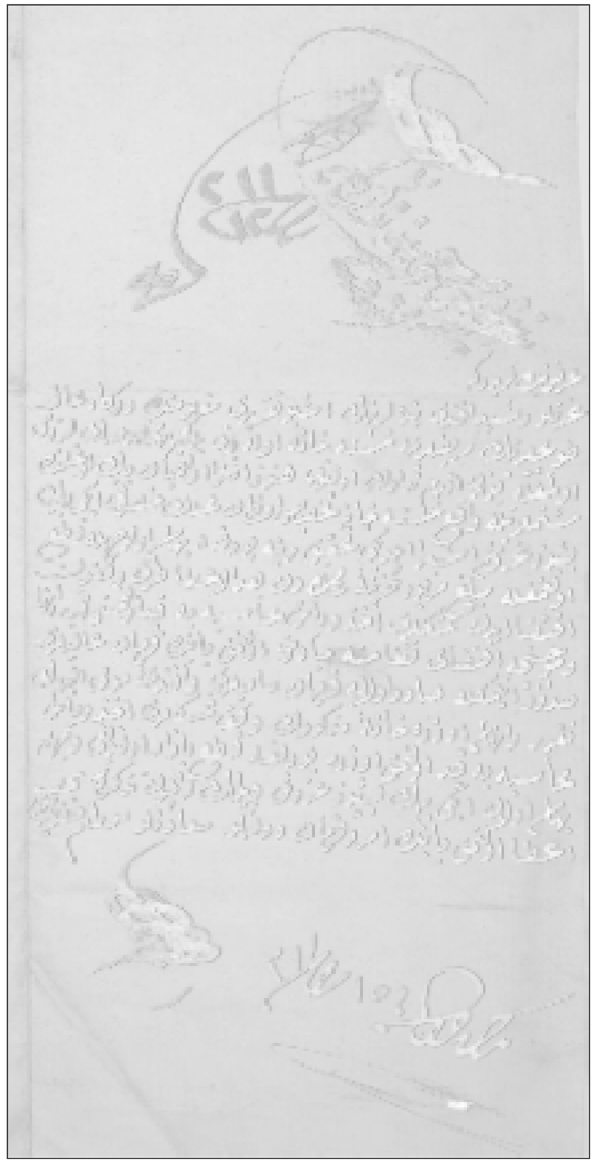


RESİM 1: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ((BOA): Cevdet Mearif (C.MF): 157/7822, 29.Ca.1235(14.03.1820).

* İlk İslam hastanesi Abdül Melik'in M. 706-707'de kurduğu hastane idi. Diğer önemli hastaneler, IX. ve X. asırlarda Harun Reşid, Ahmed İbn Tolon ve Sultan Adûduddevle tarafından inşa ettirilmişti. En büyük vakıf hastanesi ise Mansuri (Kalavun) Hastanesiydi (M. 1284) (5: 41-43; 31: 23-24; 3: 280-4; 2: 14; 7: 128-32, 147; 28: 18-19).

Darüşşifa" ifadesi kullanılmıştır.[11] Bu bilgilerden yola çıkarak, Sayılı'nın da değindiği gibi, klinik öğretim daha eskiye dayandığı için 'İslam medeniyetinde hastane medresenin değil, medrese hastanenin bir parçasıydı' diyebiliriz. Avrupa'da ise XIII. asırdan beri hastaneler ile tıp üniversiteleri ve fakülteleri arasında işbirliği yoktu. Avrupa'da klinik öğretim, XVI. asrın sonunda modern tıp uygulamalarıyla birlikte başlamıştı.[2,7] Diğer yandan, Vakıf Gureba Hastanesi'ne (1843)[*] ait külliyenin merkezinde -klasik Osmanlı külliyelerinin aksine- cami değil hastane bulunmaktaydı. Yani cami, hastanenin bir parçası durumundaydı.[4] Bu farklılık, son dönem Osmanlı vakıf kültüründe modern tıp eğitiminin daha da belirginleştiğinin bir görüntüsüdür. Ayrıca, Türk Tıp Tarihi literatürün de "hastahane" tabirinin ilk olarak Vakıf Gureba Hastahanesi için kullanıldığı ifade edilmektedir.[12,13] Oysa Tanzimat öncesinde de 'hastahane' ifadesi kullanılıyordu. Resim 2'de yer alan, Osmanlı arşiv kayıtlarından ulaşabildiğimiz –hastahane ifadesinin yer aldığı- en erken tarihli belgeye göre (M. 1796); "*Dergah-ı Ali topçularının marazilerine* (hastalarına) *hastahane olarak bir mahall-i mahsusun lüzumu…*" gereğince "*Beyoğlu'nda müştemilatıyla vaki hastahane tahsis olunan mahal…*" Hazine-i Amire'den 2.500 guruş ödenerek satın alınmıştır.[14,**]

Öte yandan, Osmanlı'da 'hastahane' ifadesi sadece askerlerin tedavi gördüğü hastaneler için kullanılmıyordu. Örneğin, 1843'te İstanbul Edirnekapı'daki bir medrese *hastahane* olarak tahsis edilmişti ve "*Gureba Hastahanesi*" olarak anılmaktaydı.[15] Şunu ifade edelim ki XVIII. asrın sonundan itibaren oluşturulan bu hastahaneler, Darüşşifalar gibi bir külliyenin parçası değil; devlet tarafından kurulan ve belli bir amaç için çalıştırılan kurumlardır.



RESİM 2: BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 5/206, 15.Ra.1211(18.09.1796).

VAKIF SAĞLIK KURUMLARININ TIP BİLİMLERİNE MALİ, İDARİ VE MİMARİ DESTEKLERİ

İslam toplumlarında ve Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde hastanelerin ve tıp medreselerinin büyük bir kısmı vakıf kuruluşuydu. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin finansmanı, vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu.[3,5,16,17] Tarlalar, çiftlikler, köyler, ormanlar, zeytinlikler, değirmenler, madenler, evler, dükkanlar, hanlar ve su kaynakları gibi bir çok gelir kaynağı bu hizmetlere vakfedilmişti.[18-20] İlmiye sınıfına ve vakıflara tanınan vergi muafiyetleri de önemli bir mali teşvik unsuruydu.[16,21] Süleyma-

* Vakıf Gureba'nın nizamnamesi için bknz; 13: 163-168; Vakfiyesi için bknz; 61: 104, 114-5.

** Tanzimat öncesinde hastahane ifadesinin geçtiği diğer arşiv belgeleri için ayrıca bknz; 52 (*Hastahanelerin bir müddetten beri metrukiyeti*); 88 (*Hastahanelerin tamirinde sarf olunan levazım*); 89 (*Hastahane tamiri ve hekim ile hizmetkar için birer oda inşası*); 92 (*Hastahanenin zahire ve müteferrik masrafları*); 93 (*Asker için kargir hastahane inşası*); 99 (*tahminen yüz neferden ziyade neferata kâfi hastahane inşası*).

niye Tıp Medresesi'nin (1556-57) ilk müderrisi Ahmet Çelebi'ye -vakfiyede ücret miktarı için 20 akçe denilmişken- günlük 60 akçe ödenmesi, idarenin nitelikli bilim adamlarına verdiği önemi göstermektedir.[22] Yurtdışından gelen hekimler de birikimlerini yine vakıf sağlık kurumları sayesinde topluma aktarıyorlardı.[23]

Fatih külliyesinin masrafları içerisinde darüşşifanın payı %16'yı bulmaktaydı.[24-26,*] Süleymaniye Külliyesi'nde, 1557 yılı için -zavaid, horan ve duaguyan ücretleri hariç- medrese, mektep ve darüşşifa görevlilerinin yevmiyelerinin toplam ücretler içerisindeki payı %30'du. Bu oran 1585, 1653 ve 1703 yılları için sırasıyla %27, %19, %34'tür. Önceleri en yüksek değere sahip olan, cami görevlileri ücretlerinin payı ise 1703'te %26'ya düşmüştür.[**] Bu mali destekler yanında bir idari destek olarak; darüşşifalar arasında hekim değişimi (rotasyon programları) yapılıyordu. Bu sayede hekim adayları ünlü hekimlerle çalışma, bilgi ve görgülerini artırma imkânı buluyorlardı.[27-30] Ayrıca, Fatih'in külliye kütüphanelerine bağışladığı kitaplar arasında çeşitli tıp eserleri vardı. Bu tarihlerde Paris Tıp Fakültesi kitaplığında sadece altı eser bulunduğunu belirtelim.[5,24]

Vakıf hastanelerinde mekan-insan ve mekan-sağlık ilişkilerine de önem veriliyordu. Hastanelerin inşasında en ideal yer belirleniyor ve mimari yapısı fonksiyonel bir çalışma ortamı için dizayn ediliyordu. Hekim odaları, hizmetlerini daha etkin şekilde yapmaları için hastanenin giriş kısmına yakın biçimde konuşlandırılıyordu. Psikiyatrik tedavide kullanılan havuzlar hastanelerin ortasında yer alıyor, göz operasyonu geçirenler loş ışıklı odalarda tutuluyordu.[27,31] Gevher Nesibe Darüşşifası Anadolu'da inşa edilen ilk 'çift planlı medrese' (Çifte Medrese) idi. Bu tip yapılarda teorik ve pratik tıp eğitimi verilirdi.[2,28,32,33] Edirne Darüşşifası da (1488), "*vaktiyle kargir ve mükemmel olarak inşa edilmişti*".[34] Burada hasta odaları, merkezdeki kapalı avluyu çevrelemekteydi. Bu merkezi sistem sayesinde az sayıda personelle daha çok iş yapılabiliyordu. Akustik sistem, müzikle ve su sesiyle yapılan tedavinin bir parçasıydı. Bu mimari örnek, XIX. asrın ikinci yarısında Avrupa ve ABD'de benimsenmişti.[5,6,12,35,36]

VAKIF SAĞLIK KURUMLARININ BEŞERİ SERMAYE BİRİKİMİNE KATKISI VE TIP BİLİMLERİ

İslami Tıp hıltlar (sıvılar) denilen; *kan*, *balgam*, *safra* ve *kara sevda* üzerine kurulmuştu. Sağlık, bu etken sıvıların dengesi; hastalıklar ise bu dengenin bozulması idi. Osmanlı hekimleri bu prensip üzerine yazdıkları eserlerinde, baştan ayaklara kadar tüm hastalıklardan sırayla bahsederlerdi.[37-39] Dolayısıyla, İslami Tıp'ta tıp bilimleri modern anlamda uzmanlık alanlarına ayrılmıyordu. Bununla beraber bu çalışmada, tıp bilimlerinin anabilim dallarına göre yapılan günümüzdeki sınıflandırması kullanılacaktır. Böylece, vakıfların sahip oldukları beşeri sermaye yoluyla bilimsel tıbbın gelişimine yaptıkları katkıları ayrıntılı biçimde görebiliriz. Burada konu edinen beşeri sermaye nitelikli işgücünü oluşturan; eğitim sürecinde kazanılmış üretken bilgi, beceri ve yeteneklerden oluşan bir fikri sermaye türüdür.

TEMEL TIP BİLİMLERİ

Deontoloji ve Tıp Tarihi: Vakfiyelerde, hekimlerin sahip olmaları gereken ahlaki özellikler açıklanır, cerrahların nazik ve merhametli olmaları istenirdi. Göz hekimi ve cerrahlarda teorik bilgiden ziyade hüner, teknik bilgi ve tecrübe aranırdı.[22,24,40-43] "*Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'de ilm-i teşrih*" hocasının "*cerrahlık fenninde hazakat ve maharet*"ine vurgu yapılmıştı.[44] Süleymaniye vakfiyesinde faziletli ve zeki olmaları gereken tıp profesörlerinin, teorik ve pratik bilgiye sahip olmaları ve derslerine devam etmeleri istenilirdi.[19,45] Amasya Darüşşifası başhekimi Sabuncuoğlu'nun hekimlere "rağbetinden ve hırsından insafının daha çok olması gerekir" sözü hala geçerliliğini koruyan bir ilkedir.[30,46]

Anatomi: İbn-i Sina, 17. asra kadar Avrupa'da temel tıp kitabı konumunda olan Kanun'unda ana-

* Bu oran yukarıdaki eserlerde (24-26) verilen bilgilere dayanılarak hesaplanmıştır.
** Bu oranlar Prof. Güran'ın (9) çalışmasında verilen ücret miktarlarından yola çıkılarak hesaplanmıştır.

tomi bilgisinin cerrahi müdahale için önemini vurgulamıştır. 17. asırda Osmanlı hekimleri de Avrupa'daki diseksiyon çalışmaları ve anatomi kitaplarından haberdar idiler. Osmanlı hekimleri için İbn Sina, Razi* ve Ali İbn Abbas İlm-i Teşrih'de (anatomi) otorite hekimlerdi.[31,47-49,51] Şemseddin-i İtaki'nin yine 17. asırda kaleme aldığı Teşrih-i Ebdan ve Tercüman-ı Kıbale-i Feylusufan adlı eserinde verdiği bilgilere ve anatomik çizimlerine ne batı ne de doğu eserlerinde rastlanmaması, onun diseksiyon yöntemini uyguladığı düşüncesini doğurmaktadır. Fatih Darüşşifası başhekimi Emir Çelebi de, En-Muzecü't-tıb'ında diseksiyon uyguladığını belirtmiştir.[51] Toptaşı Darüşşifasının vakfiyesinde tabiplerin anatomi biliminde mahir olmaları gerektiği vurgulanmaktaydı.[42] Süleymaniye Tıp Medresesi hekimleri de anatomi dersleri vermekteydi.[44] Bu hekimlerden biri olan Şanizade'nin, *Hamse-i Şânîzâde* adlı eserinin anatomi ile ilgili birinci kitabı olan Mirâtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, Osmanlı tıbbında çağdaş anlamda düzenlenmiş ilk anatomi kitabı olarak kabul edilmektedir.[50]

Bununla birlikte, bir Osmanlı arşiv belgesine göre 1805-06'da İstanbul'daki medreselerin teknik imkânsızlıkları nedeniyle, ameliyat ve diseksiyon uygulamaları Rum hekimler tarafından yerine getiriliyordu.[52] Resmi olarak ilk diseksiyon 1841'de Galatasaray Tıphanesi'nde yapılabilmişti.[51] 1902-1903'de ise Mekteb-i Tıbbiye'de** laboratuar, teşrihhane ve ameliyathane olmadığı için sadece teorik eğitim veriliyor, tedaviler yine "*ecnebi hastahanelerde*" yapılıyordu.[53]

Tıp Eğitimi: VIII.-XII. asırlar arasında altın çağını yaşayan İslam Tıp Ekolü, Avrupa'daki tıp eğitimini ve pratiğini etkilemiştir.[2,6,48,54] Tıp eğitiminin bağımsız biçimde başladığı yer Bağdat'taki Mustansıriyye Medresesi'ydi (M. 1227-33).[55,23] XV. asır Osmanlı hekimi Mukbilzade "tabib ne kadar bilgili ve ne kadar mesleğinin ehli olsa bile çok okuması ve hastanelerde eğitim görmesi gerekir"[12] sözüyle vakıf sağlık kurumlarının beşeri sermaye birikimine katkısını vurgulamış oluyordu. Sivas'ta, Şifaiyye Medresesi adıyla anılan I. Keykavus Hastanesi (M. 1217) teorik ve pratik eğitimin yapıldığı bir kliniktı.[25,28,56] Resim 3'te görülen belgeye göre, XIX. asırda "*Şifaiyye Medresesi vakfından*" belirli bir vazifeyle müderris atamaları yapılıyordu ve "*bundan evvel müderris olanlar vazife-i muayyenesine tevcihle mutasarrıf*" olagelmişlerdi.[58] Şifaiyye Medresesi'nin son dönemde hala faal olmasının sebebi, vakıf organizasyonundaki süreklilik arz eden bu kurumsal anlayışta aranmalıdır.

Fatih Darüşşifası'nın*** vakfiyesinde tıp medresesinden bahsedilmemesine karşın, burada tıp eğitimi verilmekte ve önemli tıp eserlerinin Türkçe'ye tercümesi yapılmaktaydı.[1,23,35,48] Edirne Darüşşifası'nda da tıp okulu vardı.[32] Tıp Medresesi ise ilk olarak Süleymaniye Vakfiyesi'nde yer almıştır.[40,59] Burada, Hipokrat, İbn-i Sina ve Mansuri Hastanesi hekimi İbn Nefis**** gibi önemli hekimlerin eserleri okutulur,***** farklı hocalarla başladığı kurları bitiren öğrencilere diplomaları verilirdi.[23,32,60] 1827'de Mekteb-i Tıbbiye'yi açanlar -Mustafa Behçet ve Şanizade gibi- yine bu medresenin mezunlarıydı.[5,40,57]

DAHİLİ TIP BİLİMLERİ

İç Hastalıkları: XV. asırda, Altuncuzade yeni bir idrar sondası yaparak tıp tarihine geçmiştir. Edirne ve Fatih Darüşşifası tabiplerinden Ahi Çelebi'nin Faide-i Hassat adlı ünlü eseri ise, böbrek ve mesane taşları üzerineydi.[25,33] Yine böbrek hastalıkları üzerine çalışmaları olan Prof. Frank, Vakıf Gureba hekimlerindendi. Ayrıca sahip olduğu Onkoloji Merkezi, Vakıf Gureba'nın günümüzde tıp bilimlerine yaptığı en önemli katkılardan biridir.[5,7,61]

Psikiyatri: İslam hekimleri, ruh hastalıklarının farkında idiler.[31,62,******] IX. asırda Kahire'deki Tolon Hastanesi'nde (M. 872-874) psikiyatrik tedavi uy-

* Razi Adûduddevle'nin Bağdat'ta yaptırdığı ünlü Adudi Hastanesi'nin (M. 982) tıbbi yöneticisi idi (31).

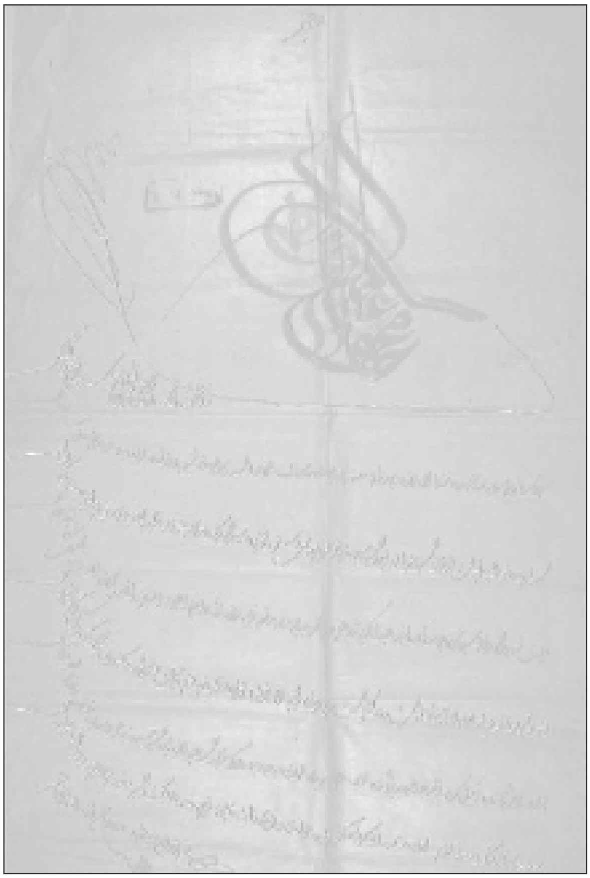
** 1870'de Mekteb-i Tıbbiye'de (1827) Türkçe ders verilmeye başlanmıştı. Ancak hekim adaylarının Fransızca dilini öğrenmeleri ve Fransızca derslerin tadil ve ıslah edilmesi gerektiği belirtilmişti (94).

*** Osmanlı arşiv belgelerinden, Fatih Darüşşifası'nın 1824 yılında faaliyetine devam ettiğini görüyoruz (95).

**** İbn Nefis, Servetus'tan asırlar önce küçük kan dolaşımını açık bir şekilde anlatmıştı (5: 57; 31: 24-25; 7: 149).

***** 1575 tarihli bir kitap listesi için bknz; 32: 9-10; 22: 293-295. 1897-98 yılına ait başka bir liste için bknz; 96. Otuz üç kitaptan oluşan bu listede Mikrop, Müfredat-ı Tıbb ve Kolera Risalesi gibi eserler vardır.

****** Masaveyh'in, Melankoli hakkındaki eseri Avrupa Tıbbı'nda büyük etkiler yaratmıştı (7: 128; 3: 282; 47: 186).



RESİM 3: BOA, Cevdet Mearif (C.MF), 91/4516, 29.C.1242(28.01.1827).

gulanırken, Batı'da uygulandığı ilk yerler, Londra' da Betlehem Hastanesi (M. 1404) ile İspanyada'ki General Valencia Hastanesi'ydi (M. 1409).[7] Osmanlı hastanelerinde çeşitli yöntemlerle psikiyatrik tedavi uygulanıyordu. Örneğin, hastalara kişilik özelliklerine uygun makamlar dinletiliyordu.[22,27,62,63]

Edirne Bimarhanesi 1864'te delilere tahsis edilmişti.[64] Süleymaniye Darüşşifası'nda deliler için ayrı bir bölüm (bimarhane) vardı.[66] Osman Şevki, bu hastanenin 1840'larda sadece delilere tahsis edildiğini yazmıştır.[12] Bununla birlikte Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, 1842'de "*Süleymaniye Darüşşifası'nda*" hala "*tabip ve cerrahlar*" çalışmaktaydı.[67] Süleymaniye ve Toptaşı Bimarhaneleri başhekimlerinden İtalyan psikiyatr Mongeri (1815-1882), delilerin tedavisinde zincir ve sopa kullanımını kaldırtmıştı.[5,43] 1894'te bu uygulama taşraya da yayıldı. Taşra bimarhanelerine "*işbu usulün terekkiyatı fenniye ile sabit olan müfriti cihetiyle*" terk edilmesi ve hastalara gömlek giydirilmesi emri verilmişti.[68] 1875 yılında kalın zincir kullanımının devam ettiği Edirne Bimarhanesi'nde, bu ilkel yöntem 1896'da başhekim olarak tayin edilen Dr. Sokrat'tın çabalarıyla kaldırılmıştır.[36]

Dermatoloji: Ünlü tıp hocası Tabip Yakup bugün Addison olarak bilinen ciltteki leke hastalığını Behak (Şamil) diye adlandırmış ve tedavi etmişti.[12] Behçet Sendromu olarak bilinen deri ve göz hastalığının keşfi ise bilindiği üzere Gureba hekimlerinden Hulusi Behçet'e aittir.[61]

Halk Sağlığı: Osmanlı toplumunda hamamlar, kaplıcalar, kanalizasyonlar ve vakıfların suyolları gibi alt yapı yatırımlarıyla halk sağlığı korunmaya çalışılıyordu.[14,33,69,65,*] Avrupa'nın ilk cüzzamhanesi 1451'de Edirne'de kurulmuştu.[5,70] 1865'te Toptaşı Bimarhanesi Kolera Hastanesine çevrilmiş,[35] Vakıf Gureba'da bulaşıcı hastalıklar için ayrı koğuşlar açılmıştı.[13,25] Süleymaniye Medresesi başhekimi Mustafa Behçet Efendi'nin 1831'de epidemiyolojik gözlemlerini yayınladığı *Kolera Risalesi* yabancı dillere çevrilen ilk çağdaş gözlem kitabıydı.[72,57] Ayrıca, Vesim Abbas da "Eski ve Yeni Tıpta Vesim'in Düsturu"nda *dizanteri* üzerine önemli tespitler yapmıştı.[12,**]

Farmakoloji: Osmanlı hekimleri Mesir Macunu gibi karmaşık ilaçların yapımında uzmandı. Bu ilacı, Hafsa Sultan Bimarhanesi (1539) başhekimi Merkez Efendi formüle etmişti. Ayrıca, ilaçların yapımında kullanılan bitki çeşidindeki artış, Osmanlı'nın tecrübi ilaç tedavisine önemli katkıları olduğunun göstergesidir.[7,61,74] Amasya Darüşşifası hekimi Sabuncuoğlu tecrübe ettiği ilaçları anlatan Mücerreb-name'sinde, bir panzehirin gücünü kendi üzerinde test ettiğini yazmıştır. Bu uygulama, Türk Tıbbı'nın ilk deneysel tıp (toksikoloji) çalışması olarak literatüre geçmiştir.[54]

* Ayrıca Türkler'de çok eskiden beri uygulanmış olan *çiçek aşısı* konusu için bknz; 25: 100; 12: 146; 57: 188; 90: 5-6.

** Yeni Tıp, Avrupa'da uygulanmaya başlanan Modern Tıp; Eski Tıp ise geleneksel İslami Tıp'tır. XVII. asırda Türkleri Yeni Tıp'la tanıştıran, yine bir vakıf kuruluşu olan Bursa Darüşşifası'nın hekimlerinden Ömer Şifai'ydi (12: 68). XVIII. asırda yeni tıpla ilgilenen diğer hekimler Abbas, Ali Münşi, Salih İbn Nasrullah ve Ömer Sinan'dır (33: 30; 23: 242; 4: 333).

CERRAHİ TIP BİLİMLERİ

Anesteziyoloji: Gevher Nesibe Hastanesi'nde *ryegrass* bitkisi anestezide kullanılıyordu. Sabuncuoğlu gibi birçok hekim antiseptik olarak üzüm şarabından, ağrılı rahatsızlıklarda da *adamotu*, *dereotu* gibi bitkilerden faydalanıyorlardı. Bugün ilaç biçimiyle kullanılan *fırıldak çiçeği*, darüşşifalarda sinirsel ağrılar için başvurulan bir bitkiydi.[27,75,76] XIX. Asırdan önce şarap ve sirke, yaraların pansumanında kullanılmaktaydı. Asepsi ve antisepsinin ilk defa modern yöntemlerle uygulanmaya başlanması ise 1884-1892 yılları arasına rastlamaktadır.[57]

Genel Cerrahi: XII. ve XIII. asırlarda İspanya Emevilerinde ve İslam Dünyasında cerrahlık prestijli bir meslek iken, bu dönemde Avrupa'da kilisenin baskısı altında gelişememiş ve papazların tıpla meşgul olması engellenmişti.[6] Emeviler döneminin en büyük tıp hekimi Zehravi'ydi (M. 930-1013).[31] Sabuncuoğlu, Zehravi'nin Tasrif adlı eserinin cerrahi bölümünü temel alan ve kendi tecrübelerini de içeren Cerrahiyyetü'l-Haniyye'sinde, 'dağlama' (cauterization) uyguladığını yazmıştır. Bu yöntem günümüzde sinirsel rahatsızlıklar için uygulanan 'elektrotermokoagülasyon' cerrahi tekniğinin basit bir versiyonudur.[*] Ayrıca, Hipokrat ortopedik rahatsızlıklarda dikey çekme tekniğini kullanırken Sabuncuoğlu, hastayı yüzükoyun yatırarak çekme yöntemini kullanan ilk hekimdir.[25,76,77]

Göz Hastalıkları: Harun Reşid'in Bağdat'taki hastanesinin başhekimi Masaveyh, İslam dünyasının ilk tıp eserlerinden *Gözün Sıkıntıları* kitabını yazmış, öğrencisi Hüneyn İbn İshak'la Grekçe'den birçok tıp eseri çevirmişti.[3,31,47,48] Türk hekimleri de bu çalışmaları takip ederek, eserlerinde göz hastalıklarına değinmişler ve tedavi yöntemleri sunmuşlardır.[29,37,38] Örnek olarak, Murat II döneminin önemli hekimlerinden Şirvanlı Muhammed bin Mahmut'un 1430'larda kaleme aldığı tahmin edilen Mürşid adlı eseri, özgün bir göz hastalıkları kitabıdır.[71] Ayrıca, Süleymaniye Darüşşifası hekimlerinden Gevrekzade, Risale-i Zübdetü'l Kuhliyye'sinde (1796) göz anatomisi ve fizyolojisi üzerine önemli bilgiler vermiştir. Bu eser, ünlü göz hekimi Şazili'nin Umdetü'l-Kuhliyye adlı eserinin çevirisidir.[5,78]

VAKIF SAĞLIK KURUMLARI'NDA BOZULMALAR VE TIP BİLİMLERİNE YANSIMALARI

Osmanlı vakıf kurumunun tıbbi bilimlerin gelişmesindeki rolü -vakıfların sadece zirvede oldukları dönemlerle değil- bozulmaya uğradıkları son dönemler dikkate alınarak da resmedilebilir. XVI. asrın sonunda birçok alanda başlayan gerilemeden Osmanlı vakıfları ve tıbbı da nasibini almıştı. XVIII. asra doğru medreselerin çöküşüyle birlikte hastaneler dışında özel tıp eğitimi artıyordu.[32,**] XVII. asırdan beri sınav ve meşveret usulüne riayet edilmiyor, XIX. asırda yurtdışından gelen hekimler ve yurtiçindeki özel hekimler tıbbi gelişmeyi engelliyordu. Eski Tıp dahi öğretilemiyor ve uygulanamıyordu. "*Hele hiçbir vechile caiz olmayan iltimas, irtişa* (rüşvet)",[79] kıskançlık ve cehalet tıp bilimlerini ve hekimleri yıpratan diğer unsurlardı. Vesim Abbas ve Şanizade gibi hekimler bu sebepler yüzünden medreselerden uzaklaşmışlardı.[12,73] Tıp bilimlerindeki gerileme Tanzimat döneminin merkezi politikalarıyla yakından ilişkiliydi. Vakıf idarelerinin merkezileştirilmesi, ekonomik olarak çöken vakıfları harap bir hale düşürmüştü. Maliye Bakanlığı vakıflara ait gelirleri Evkaf Nezareti'ne teslim etmiyordu.[80] Evkaf mütevellilerinin ve taşraya atanan Evkaf Müdürlerinin adları yolsuzluklara karışıyordu.[81,80] Hastanelerin ıslahına çalışılması ve yurtdışından hekimler getirilmesi de[82] bozulmayı önleyememişti.

Osmanlı'nın son döneminde Bayezit I Darüşşifası, yönetim zafiyeti ve mali sıkıntı içerisindeydi.[83,84,***] Haseki Hastanesi'nin çalışma koşulları kötüydü ve tamirata alınmıştı.[15] Osmanlı arşivlerinden elde ettiğimiz 1892 yılında hekimler tarafından hazırlanan bir rapora göre, Vakıf Gureba'da yatak sayısı ve hekim kadrosu yetersizdi, hekimba-

* Osmanlı'da dağlama yöntemi XIX. asra kadar kanama ve yara tedavilerinde uygulanmıştır (57: 188). Bu yöntemi konu edinen daha spesifik bir çalışma için bknz; 91.

** "*Hastahanelerin bir müddetten beri metrukiyeti cihetiyle...tamirlerine...*" (52).

*** XVIII. asrın sonuna ait tevcih kayıtları bu hastanenin faal olduğunu göstermektedir (97).

şı Ahmet Paşa işine geç geliyor ve haftada iki gün hastaneye uğramıyordu.[85,86,*] Şanizade (1771-1826), "*Süleymaniye Tıbhanesi'nde*" XIX. asırda "*bazı bibehre (değersiz) ve battal adamlardan başka kimse*" kalmağından yakınmaktaydı.[79] Mali darlık içerisindeki bu hastanenin bir nizama sokulması gerekiyordu.[67] Önceleri hastanelerin ilaç ihtiyaçlarını Süleymaniye Darüşşifası'nın eczanesi (darül'akakir) karşılarken[63], XIX. asırda bu görevi gayrimüslim eczacılar yürütüyordu.[74] 1874'te burada bulunan hastalar "*duçar oldukları*" için Toptaşı Hastanesi'ne nakledilmişlerdi.[87] 1883'te kapatılan Edirne Bimarhanesi'nin hastaları da yine bu tarihte Toptaşı Hastanesi'ne nakledilmişlerdi.[36] Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, 1894'te "*muattal (terk edilmiş) bir halde bulunan*" Edirne Bimarhanesi hala tamir ve ilgi beklemekteydi.[34,**]

1902-03'de bir Osmanlı hekiminin verdiği bilgiye göre, son dönemde "*bedava tedavi yapılaması*" sebebiyle insanlar varlıklarını satarak ecnebi hastanelerine gidiyorlardı. Üstelik, uygulamalı eğitim alamayan hekim adayları "*kara cahil olarak*" yetişiyorlardı.[53] Bu durum, vakıf organizasyonundaki bozulmanın tıp çevresinde ne derece hissedildiğini göstermektedir. Arşiv belgelerine ve Şanizade'nin verdiği yukarıdaki bilgilere dayanarak, Osmanlı döneminde tıp bilimlerindeki gelişmelerin vakıf kurumundaki istikrara ve düzenliliğe bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmayla, Osmanlı vakıf kurumunun tıp bilimlerinin gelişimine yaptığı katkılar Osmanlı arşiv belgelerine, yazma eserlere ve ikincil kaynaklara dayanılarak hem idari hem de mali açıdan sergilenmeye çalışılmıştır. Osmanlı vakıfları sadece teknik destekler sağlamakla kalmamış, tıp bilimlerinin en önemli ihtiyacı olan beşeri sermaye ihtiyacını da karşılamıştır. Vakıfların himayesinde yetişen ve çalışan hekimler tıp bilimlerinin her alanında topluma önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Çalışmada ayrıca vakıf kurumunun tıp bilimleri için önemi, Osmanlı'nın son döneminde vakıf idarelerinde yaşanan bozulmaların tıbbi bilimlerde ve uygulamalarda sebep olduğu gerilemeler yoluyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak ortaya konan önemli bulgular olarak, "hastahane" ifadesinin Tanzimat'tan önce kullanıldığı ve tıp medreselerinin aslında darüşşifaların bir parçası olduğu bilgilerini sayabiliriz. Ayrıca İslam ve Osmanlı medeniyetlerinde özellikle ruhsal hastalıkların tedavi uygulamalarının aynı dönemlerde Avrupa'da olduğu gibi dini unsurlar içerebildiği tespit edilmiştir.

Günümüzde Osmanlı vakıfları gibi parasız eğitim-tedavi ve tıbbi yardım prensipleriyle çalışan özel vakıf kuruluşları yoktur. Bu görevleri bilimsel çalışmalarla birlikte yürüten yegâne kurum Vakıf Gureba Hastanesi'dir. Ancak bu kurumun tüm ihtiyaçları karşılaması olanaksızdır. Türkiye'de, ABD ve bazı kuzey ülkelerindeki gibi Tıp Üniversiteleri kurulmalıdır. Bu amaçla, vakıf kuruluşları idari ve mali açıdan teşvik edilmelidir. Tıp Üniversiteleri, klasik vakıf prensiplerini yerine getiremeyeceklerse de, ilmi ve mali imkânları sayesinde tıp bilimlerinin gelişmesine yardımcı olacaklardır. Ayrıca, bu üniversitelere bağlı uzmanlaşmış Araştırma Hastaneleri'nin kurulması, İslam Tıp Ekolü'ndeki gibi, teorik-klinik tıp eğitimi ve çalışmalarına yeni bir soluk katacaktır. Diğer taraftan, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıflar Kanunu'nun kendisine verdiği görevleri çerçevesinde bu üniversitelerle işbirliği yaparak bilimsel ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine ve yeni projeler üretilmesine doğrudan katkıda bulunabilecektir.

* Ancak, hekimbaşı Ahmet Paşa 1886'da 3. rütbeden mecidiye nişanıyla taltif edilmişti (98).

** Bununla birlikte Nilüfer Gökçe, 1 Şubat 1894 tarihli Edirne gazetesinin haberine dayanarak; bimarhanenin 23 Kasım 1893 tarihinde hizmete açıldığı bilgisini vermektedir. Bu hastane 1915 yılına kadar faaliyetine devam etmiştir (36: 29, 33).

KAYNAKLAR

1. Ünver S. İstanbul'un zabtından sonra türklerde tıbbi tekâmüle bir bakış [A brief examination on the improvements of the medical sciences in turkish society after the conquest of istanbul]. Vakıflar Dergisi 1969c;1(2. Baskı):71-81.
2. Sayılı A. Certain aspects of medical instruction in medieval islam and its influences on europe. Belleten 1981;XLV/2(178):9-21.
3. Sayılı A. The emergence of the prototype of the modern hospital in medieval islam. Belleten 1980;XLIV(174):279-86.
4. Shefer M. Old patterns, new meaning: the 1845 hospital of bezm-i alem in istanbul. Dynamis. Acta Hisp. Med. Sci. Hist. Illus. 2005; 25:329-50.
5. Kâhya E, Demirhan Erdemir A. Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları [Medical and Health Institutions by the Light of the Science, from the Ottoman to the Republic]. TDV Yay., 1. Bası; 2000.p.44-259.
6. Heybeli N. Sultan bayezid II külliyesi: one of the earliest medical schools-founded in 1488. Clinical Orthopaedics and Related Research 2009;467(9):2457-63.
7. Terzioğlu A. Ortaçağ islam-türk hastahaneleri ve avrupa'ya tesirleri [Medieval islamic-turkish hospitals and the influences on the European hospitals]. Belleten 1970;34(133): 121-49.
8. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA) [The Prime Ministry Ottoman Archives], Cevdet Sıhhiye (C.SH): 5/224, 29.N.1139/20.05.1727
9. Güran T. Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları [The Waqfs by an Economic and Financial point of view,: Süleymaniye and Şehzade Süleyman Paşa Waqfs]. 1. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yay.; 2006.p.37.
10. BOA: Cevdet Evkaf (C.EV): 434/21977, 11.Ca.1147 / 09.10.1734.
11. BOA: Cevdet Mearif (C.MF): 157/7822, 29.Ca.1235/14.03.1820.
12. Şevki O. Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi [The History of the Five and a Half Century Old Turkish Medicine]. Sadeleştiren: Uzel İ. 1. Basım, Ankara: İ. Kültür Bakanlığı Yay., Kaynak Eserler: 50; 1991.p.34-265.
13. Gürkan K. İ. Bezm-i Alem Valide Sultan–Vakıf Gureba Hastanesi Tarihçesi[The History of the Bezm-i Alem Valide Sultan–Vakıf Gureba Hospital]. İstanbul: Özışık Matbaası; 1967.p. 13-25,163-8.
14. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 5/206, 15.Ra. 1211/18.09.1796.
15. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 28/1351, 29.B. 1259/25.08.1843.
16. Subtelny M. E. A timurid educational and charitable foundation: the ikhlasiyya complex of 'ali shir nava'i in 15th-century herat and its endowment. Journal of the American Oriental Society 1991;111(1):38-61.
17. Tabakoğlu A. Türk İktisat Tarihi [Turkish Economic History]. 2. Baskı. İstanbul: Dergah Yay.; 1994.p.183.
18. BOA: Yıldız Esas Evrak (Y.EE): 107/61, 04.B.1309/03.02.1892.
19. Ateş İ. Vakıflarda eğitim hizmetleri ve vakıf öğrenci yurtları [Education services in waqfs and waqf dormitories]. Vakıflar Dergisi 1982;14: 29-100.
20. Konyalı İ. H. Bir hüccet iki vakfiye [A script and two deeds of trust]. Vakıflar Dergisi 1968;7: 97-110.
21. Köprülü F. Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü [The judicial characteristic and historical improvement of waqf institution]. Vakıflar Dergisi 1942;2:1-32.
22. Yılmaz Y. Süleymaniye darüşşifası ve tıp medresesi [The Süleymaniye hospital and medical school]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık., 1. Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.285-97.
23. Bayat A. H. Osmanlı devletinde tıp eğitimi [Medical education in the ottoman state]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 1. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.237-45.
24. Vakıflar Umum Müdürlüğü. Fatih Mehmet II Vakfiyeleri [Fatih Mehmet II's Deeds of Trust]. Ankara: Cumhuriyet Matbaası; 1938.p.246-51.
25. Şehsuvaroğlu B. N. İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız [Our 500 years old Health Life in Istanbul]. Sayı: 21. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı; 1953.p.10-71.
26. Ünver S. Fatih külliyesine aid diğer mühim bir vakfiye [Another important deed of trust belongs to fatih complex]. Vakıflar Dergisi 1969b;1(2. Baskı):39-45.
27. Bakır B, Başağaoğlu İ. How medical functions shaped architecture in anatolian seljuk darüşşifas (hospitals) and especially in the divriği turan malik darüşşifa. Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (JISHIM) 2006;5(10):64-82.
28. Ünver S. Büyük selçuklu imparatorluğu zamanında vakıf hastanelerin bir kısmına dair [On some of the waqf hospitals in the big seljuk empire]. Vakıflar Dergisi 1969a;1(2. Baskı):17-23.
29. Meriç R. M. Osmanlı tababeti tarihine ait vesikalar I: cerrahlar ve kehhaller [The documents belong to the ottoman medicine history I: surgeons and opthalmologists]. Tarih Vesikaları İstanbul Ağustos 1955;Yeni Seri,[1/1(16)]:27-113.
30. Sarı N. Osmanlı hekimliğinde tıp ahlakı [Medical ethics in the ottoman]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 1. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.207-35.
31. Nagamia H. F. Islamic medicine history and current practise. JISHIM 2003;2:19-30.
32. Sarı, N. Educating the ottoman physician. Foundation For Science Technology and Civilisation August 2005;4097:1-21.
33. Aydın S. Modern tıp penceresinden osmanlı tıp anlayışına bakış [A brief examination of the medical concepts of the ottomans from the point of view of modern medicine]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 1. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.27-39.
34. BOA: İrade Evkaf (İ.EV): 6/1311-N-04, 12.N. 1311/19.03.1894.
35. Gül E. Darüşşifa nafi-i nas-ı cihan: osmanlı sultan darüşşifaları [The ottoman sultan hospitals]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 1. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.273-83.
36. Gökçe N. 19. Yüz yılın sonlarında, edirne sultan II. bayezid darüşşifası'nın durumu [At the end of 19. century, position of edirne hospital of sultan bayezit II]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2002;10(1):26-33.
37. Tabib İ. Ş. Yadigâr, 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, Yadigar-ı İbn-i Şerif [Yadigar, 15th Century Turkish Medical Book]. Okutan M. Y, Koçer D, Yıldız M, editörler. 2. Cilt. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği; 2004.p.53-61.
38. Anonim. Kemaliyye, Erken Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Risalesi [Kemaliyye, A Medical Booklet Written in The Earlier Anatolian Turkish]. Bayat A. H, editör. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği. İstanbul; 2007.p. 79-82.
39. Kâhya E. Cemaleddin Aksarayi. XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım. Ankara: TTK Yay. 1994;1259-66.
40. Ünver, S. Süleymaniye külliyesinde darüşşifa, tıp medresesi ve darül'akakire dair (1557-1555) 965-963 [On the hospital, medical school and pharmacy of the süleymaniye complex]. Vakıflar Dergisi 1942;2:195-207.
41. Sarı N. Ethical aspects of ottoman surgical practice. T Klin J Med Ethics, Law and History 2000;8(1):9-14.
42. Yılmaz C, Yılmaz N. Osmanlı hastahane yönetmelikleri: vakfiyelerde osmanlı darüşşifaları [Hospitals in ottoman foundation (vakıf) deeds]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık., 1. Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.41-63.

43. Düzbakar Ö. Charitable women and their pious foundations in the ottoman empire: The Hospital of The Senior Mother, Nurbanu Valide Sultan. JISHIM 2006;5(10):11-20.
44. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 16/759, 27.C. 1182/08.11.1768.
45. Atay H. Fatih-süleymaniye medreseleri ders programları ve icazet-nameler [Syllabus of the fatih-süleymaniye madrasahs and madrasah diplomas]. Vakıflar Dergisi 1981;13:171-235.
46. Sabuncuoğlu O. Early color illustrations of psychiatric treatment methods, as drawn by physician serefettin sabuncuoglu (1385-1470). The American Journal of Psychiatry Health Module Dec 2006;163(12):2071.
47. Brewer H. Historical perspectives on health: early arabic medicine. The Journal of The Royal Society for the Promotion of Health (JRSH) 2004;124(4):184-7.
48. Ağırakça A. Osmanlı tıbbının kaynakları [The resources of ottoman medicine]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 1. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.133-63.
49. Akdoğan I. 17.yüzyılda avrupa'da ve osmanlı devletinde anatomi [Anatomy in europe and ottoman empire during seventeenth century]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2008;16(3):166-170.
50. Acıduman A, Er U, Şimşek S. Şânîzâde atâullah mehmed efendi ve mirâtü'l-ebdân fî teşrîh-i a'zâi'l-insân adlı eserindeki santral sinir sistemi anatomisi ile ilgili bölümler [Şânîzâde atâullah mehmed efendi and chapters related to anatomy of the central nervous system in his work mirâtü'l-ebdân fî teşrîh-i a'zâi'l-insân (mirror of the bodies in the dissection of the members of the human body]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2009; ;17(2):71-86.
51. Kâhya E. Bizde Diseksiyon ne zaman ve nasıl başladı? [When and how the dissection began at home?]. Belleten 1979;43(172):739-59.
52. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 304, 1220/ 1805-06.
53. BOA: Yıldız Perakende Evrak: Y.PRK.ASK. 192/71, 1320/1902-1903.
54. Sabuncuoglu, Ş. Mücerreb-Name, (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri- 1468) [Mücerreb-Name, The First Experimental Medical Book- 1468]. İlter U, Süveren K, editörler. No: 202. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.; 1999.p.9-13.
55. İhsanoğlu E. Institutionalisation of science in the medreses of pre-ottoman and ottoman turkey. Irzık G, Güzeldere G, editörler. Turkish Studies in the History and Philosophy of Science. 1. Baskı. Dordrecht: Springer; 2005.p. 265-84.
56. Muallim C. Sivas darüşşifası vakfiyesi ve tercümesi [Deed of trust of Sivas hospital and its translation]. Vakıflar Dergisi 1969;1(2. baskı):35-8.
57. Demirhan Erdemir A, Öncel Ö. 19. Yüzyılda türkiye'de asepsi ve antisepsinin gelişimi ve bugünün ve geleceğin türk tıbbı açısından önemi [Development of asepsis and antisepsis in turkey in the nineteenth century and its importance from the point of view of turkish medicine of today and future]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2002;10(3):186-190.
58. BOA: Cevdet Mearif (C.MF): 91/4516, 29.C. 1242/28.01.1827.
59. Sarı N. Osmanlılarda tıphanenin kuruluşuna kadar tıp eğitimi [The medical education until the establishment of tiphane in ottomans]. Türk Dünyası Araştırmaları 1983;22:152-82.
60. Sayılı A. Bizde tıp öğretimi üzerine [On the teaching of medicine in turkey]. Belleten Nisan 1971;35(138):229-34.
61. Bayram S. Sağlık hizmetlerimiz ve vakıf guraba hastanesi [Our health services and vakıf guraba hospital]. Vakıflar Dergisi 1982;14: 101-18.
62. Gökay K. Ruh hekimliği sahasında türklerin ve vakıf müessesesinin hizmetleri [The contributions of turks and waqf institutions in the field of psychiatry]. Vakıflar Dergisi 1942;2:263-5.
63. Dinç G¸ Naderi S, Kanpolat Y. Süleymaniye külliyesi: a historically important medical, scientific and cultural center. Neurosurgery 2006;59(2):404-9.
64. BOA: Sadaret Tasnifi (A.MKT.MHM): 308/62, 05.Ra.1281/08.08.1864.
65. Erer S, Demirhan Erdemir A. Bursa karamustafa kaplıcasının türk tıp tarihindeki yeri ve geleneksel tedaviler açısından önemi [The place of bursa karamustafa hotspring in the history of medicine and its importance from the point of view of traditional medicine]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2004;12(1):44-50.
66. BOA: Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT): 510/ 25034-D, 29.Z.1236/27.09.1821.
67. BOA: İrade Dahiliye (İ.DH): 55/2696, 8.S. 1258/21.03.1842.
68. BOA: Dahiliye Mektubi (DH.MKT): 273/4, 17. S.1312/20.08.1894.
69. BOA: İrade Evkaf (İ.EV): 7/1312-M-11, 17.M.1312/21.07.1894.
70. Çataltepe S. İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar [The waqfs in the Islamic-Turkish Civilisation]. İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları; 1991.p.43.
71. Ceyhan D, Uçar M, Ataç A. Farklı iki kültürün "ilk" göz hastalıkları kitabı: mürsid ve ophthalmodouleia [First ophthalmology book of two different cultures: mursid and ophthalmodouleia]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2007;15(2):57-62.
72. Karlığa B, Kazancıgil A. Hekimbaşı mustafa behçet efendi ve ibn sina'nın yeni bir ahlak risalesi [The chief physician mustafa behçet efendi and avicenna's new ethic booklet]. Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi Ocak 1997;6:121-42.
73. Altıntaş A, Doğan H. Osmanlı tıbbının bozulma nedenlerinden biri: reca, minnet, iltimas [One of the reasons of the degeneration of the ottoman medicine: indebtedness, favouritism]. T Klin J Med Ethics, Law and History 2004;12 (3):164-170.
74. Bilgin A. Osmanlı döneminde ilaç yapımında kullanılan tıbbi bitkiler [The herbs used to make medicine in the ottoman period]. Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 1. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.247-63.
75. Aydın B. Z, Sarı N, Aydın A. Üzümün tarihine kısa bir bakış ve osmanlı sağlık ve toplum hayatında üzümün yeri [A glimpse to the history of grape and position of the grape in ottoman health and society life]. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler. İstanbul 20-23 Eylül 1993. Ankara: TTK Yay.; 1999.p. 107-17.
76. Turgut M. History of neurosurgery illustrations of neurosurgical techniques in early period of ottoman empire by serefeddin sabuncuoğlu. Acta Neurochir (Wien) 2007; 149:1063–69.
77. Kafalı H, Aksoy Ş, Atmaca F, San I. Colored illustrations of obstetrics manipulations and instrumentation techniques of a turkish surgeon serafeddin sabuncuoglu in the 15th century. European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology 2002;105(2):197-202.
78. Sarı N, Aydın B. Z, Yıldırım M. Gevrekzade hafız hasan ve "zübdetü'l-kuhliyye fi teşrihi'l-basariye. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler. İstanbul 20-23 Eylül 1993. Ankara: TTK Yay.; 1999.p.249-56+23 levha.
79. Şanizade M. A. Şanizade Tarihi [The History of Şanizade]. C: 1. İstanbul: Kubbealtı Yay.; 1284(1867).p.214-5.
80. Yediyıldız B, Öztürk N. Tanzimat dönemi vakıf uygulamaları [The waqf implementations in the Tanzimat (ottoman reform) period]. Yıldız H. D, editör. 150. Yılında Tanzimat. Ankara: TTK Yay.; 1992.p.571-91.
81. BOA: Yıldız Esas Evrak (Y.EE): 104/85, 06.S. 1307/02.10.1889.
82. BOA: İrade Dahiliye (İ:DH): 341/22460, 23.B. 1272/30.03.1856.
83. BOA: İbnülemin Sıhhiye (İE.SH): 180, 15.Ca. 1131/05.04.1719.
84. Osmanlılarda Sağlık [Health in the Ottomans], Yılmaz C, Yılmaz N, editörler. Osmanlılarda Sağlık. Cilt 2. 1. Baskı. İstanbul: Biofarma; 2006.p.259-62.
85. BOA: Evkaf Defterleri (EV.d): 12552, 27.Z. 1309/23.07.1892.
86. BOA: Yıldız Perakende Evrak: Y.PRK.AZJ, 22/91, 01.Ra.1310/23.09.1892.
87. BOA: İrade Dahiliye (İ.DH): 679/47296, 17.Z. 1290/05.02.1874.

88. BOA: Cevdet Askeriye (C.AS): 892/38360, 29.M.1224/16.03.1809.
89. Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT): 834/37625-A, 06.Z.1233/07.10.1818.
90. Poulakou-Rebelakou E. Contribution of two women travelers to the history of smallpox vaccination. T Klin J Med Ethics, Law and History 2003;11(1):4-7.
91. Çiftçi H, Çevik E, Aksoy Ş. Şanlıurfa yöresinde uygulandığı şekli ile dağlama [Cauterization as applied in şanlıurfa region]. T Klin J Med Ethics 2005;13(2):110-114.
92. BOA: Cevdet Askeriye (C.AS): 768/32476, 20.S.1245/21.08.1829.
93. BOA: Cevdet Askeriye (C.AS): 498/20829, 20.Ş.1251/11.12.1835.
94. BOA: İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD): 53/3018, 29.Ca.1298/29.04.1881.
95. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 16/793, 29.Ş. 1240/18.04.1825.
96. BOA: Yıldız Perakende Evrak: Y.PRK.M. 4/21, 1315/1897-98.
97. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 5/214, 1213/ 1798.
98. BOA: İrade Dahiliye (İ:DH): 1004/79273, 03.M. 1304/02.10.1886.
99. BOA: Cevdet Sıhhiye (C.SH): 4/184, 28.S. 1214/01.08.1799.